

P.S. 1

Udgivet for Viborg Stiftsmuseum af Forlaget Hikuin 1993

Det er min opfattelse, at museerne ikke bør arbejde udelukkende for skoler og skolebørn. Det vedene publikum - og det trængende og forvante publikum må også have en chance.

Skolene kan bruge museerne til det, de kan. Lærerne bør sættes ind i samlingene, men især selv studere dem.

Museumslederen ved et provinsielt museum kan ikke påtage sig skolebesøg eller turhistorisk karrierevirksomhed.

Selve den permanent udstillede samling bør ikke være præget af den altfor forkortede oplysningsstand, som ville være bekvemt for skolebørn, man kunne ønske, at det mere skematiserende arbejde med turhistorien især fandt sted i et museumsmagasin, men dette kunde røbe overblik af de elendige magasinforhold.

En hilsen til Peter Seeberg

– til Nytte for Begyndere og Menigmand

Om 97 træsnitstokke skåret af guldsmed i Viborg Thomas Pauli Harder til Anton Frantz Justs »Naturhistorie om Dyrene«

Af Per Hofman Hansen

1. Anton Frantz Just

Anton Frantz Just (1766-1829) var et sandt barn af rationalismens tidsalder. Som sandflugts- og landvæsenskommissær, redaktør af »Den Viborger Samler« siden 1797 og forfatter til adskillige belærende skrifter var han dybt engageret i oplysning af menigmand og hans børn.

Især bønderne stod hans hjerte nær. Til dem skrev han en »Haandbog for dem som ej ere Hestelæger« (1797), en »Anviisning for Kudske og Enhver, som har med Heste at bestille; tilligemed en Underretning om Malkekøers Pleie og Røgt« (1819), en afhandling om pilearter og deres rette dyrkningsmåde (1798) og ikke mindst »Den nyeste Bondepraktika til Nytte for Landmænd og Agerdyrkere«, der kom i 4 oplag i årene 1798-1803, en bog han skrev som modvægt til de meget udbredte, men håbløst naive og overtroiske bondepraktika'er eller vejrbøger, som 1700-tallet havde set et utal af.

Til de mange nye kundskabshungrende skolebørn skrev han en »Billed-ABC med Stave- og Læseøvelser« (1806), der nåede 6 oplag, en sproglære og retskrivning (1810), nogle »Regnetabeller for Børn til at lære udenad og derved lette dem at fatte de 4 Specier« (dvs. regningsarter) (1818); en »Historiebog for Børn indeholdende lærerige Optrin af det daglige Liv« (1818); og for de større børn og ungdommen skrev han »bestselleren«, en »Haandbog for den læsende Ungdom« (1800), der blev så populær, at den nåede at udkomme i 15 oplag, hvoraf det sidste kom så sent som i 1861.

Han besørgede selv alle bøgerne udgivet af Viborg

Stiftsbogtrykkeri, enten mens han bestyrede det for amtmand Peter Severin Fønss (1764-1824), eller da han selv senere blev ejer af trykkeriet.¹ De fleste var kun sparsomt eller slet ikke illustreret, men én væsentlig undtagelse gjorde han:

2. Fem naturhistoriske tabeller

I 1801 udsendte han fem naturhistoriske tabeller,² nogle oplysende billedark i folioformat (det største format datidens bogtrykpresse kunne tage, ca. 33 × 41 cm), der hver var illustreret med 4-5 træsnit forestillende en række mere eller mindre eksotiske pattedyr. Under illustrationerne fulgte en 4-spaltet ledsagende tekst om f.eks. abeslægten, elefanten, løven, hyænen, ulven, hjorten og nogle af havets store pattedyr: sælen, søløven og hvalrossen.

Tabellernes tekster var skrevet af Just selv, hvorimod »Figurerne ere skaarne af Tomas Pauli Harder«, som det står anført øverst på hvert ark. Thomas Pauli Harder var kun 20 år og havde netop i 1801 fået borgerskab som guldsmed i Viborg³. Just har utvivlsomt haft et godt kendskab til ham, for samme sommer blev Harder gift med den 24-årige Marie Elisabeth Zabel, der ifølge Viborg bys borgerbog³ som 16-årig var blevet gift med en af Justs bogtrykkersvende, Janus Friedenreich Bay, der imidlertid var død i februar 1800.

Af tabellerne, der var nummererede, lå den første færdigtrykt den 20. februar i et oplag på 120 bøger svarende til 3.000 eksemplarer. Da Just som nævnt var bestyrer af trykkeriet, figurerer der derfor i trykkeriregnskaberne⁴ en indtægt til trykkeriet på 7 rigsdaler 3

mark herfor. 12. juni udsendtes tabel nr. 2 og 5 også i hver 3.000 eksemplarer. Tabel nr. 3 og 4 lå færdig en måned senere, angiveligt i et oplag på hver 60 bøger, svarende til 1500 eksemplarer. Der kan imidlertid være tale om en trykfejl, for indtægten er også denne gang 7 rigsdaler 3 mark for hver tabel. Salgsprisen pr. tabel blev sat til 3 skilling stykket eller 3 mark for en bog (25 stk) svarende til knap 2 skilling stykket.⁵

3. Et Udtog til Nytte for Begyndere og Menigmand

Just »havde i Sinde at fortsætte dem, dersom ikke den ubetydelige Afsætning havde afskrækket [ham] derfra«, men »For dog ikke ganske at lade min Plan ubenyttet og, fordi jeg er overbeviist om, at enhver, der først faaer Smag paa Naturhistorie, ikke nogensinde fortryder den derpaa anvendte Tid, omarbejdede og ordnede jeg de alt udgivne Tabeller«⁶ i løbet af et års tid til en hel bog med yderligere 83 træsnit, som han den 16. juni 1802 udsendte med titlen »Naturhistorie om Dyrene. Et Udtog, til Nytte for Begyndere og Menigmand. Forsynet med 107 Afbildninger paa Dyrene. Ved Anton Frantz Just, Sandflugtskommissair og Boghandler«. Den var på 446 sider svarende til 28 ark, og »Dyrfigurerne [var] skaarne af Tomas Pauli Harder«, stod der ligeledes denne gang anført på titelbladet. Oplaget var på 1.000 eksemplarer, og Just måtte betale trykkeriet 168 rigsdaler for den omfattende opgave.

Denne gang gik salget til gengæld strålende, ja, over al forventning, for i vinteren 1804 kunne Just med glæde konstatere, at bogen var så godt som udsolgt.⁷ I december 1804 bad han derfor Harder om at skære 6 nye stokke, og i februar året efter fulgte endnu 53 stokke, således at et nyt oplag med diverse nyskårne stokke kunne illustreres med i alt 155 figurer.⁸ 25. juli 1805 lå da »Andet forbedrede Oplag« klar fra trykkeriet, også trykt i 1.000 eksemplarer.

Salget af 2. oplag gik også fint: 3. oplag kunne udsendes i endnu 1.000 eksemplarer i 1810, 4. oplag udkom i 1818, ja, et 5. oplag kunne endda se dagens lys så sent som i 1834!

4. Kilderne fortæller

Når vi så detaljeret kan redegøre for oplagstal, udgivelsestidspunkter, priser og omstændighederne omkring fremstillingen af tabeller og bog, skyldes det et sammenfald af flere heldige omstændigheder. Dels er en række meget spændende kilder til belysning af datidens bogtrykkerforhold bevaret i Justs omfattende privatarkiv, der i dag befinder sig i Landsarkivet for Nørrejylland,⁹ og dels er et helt enestående materiale bestående af 97 af de træstokke, der er benyttet i Justs naturhistorie, på mirakuløs vis bevaret på Dansk Folkemuseum i Brede.¹⁰

Sammen med den gamle bogtrykpresse¹¹ indleveredes i 1902 »en samling af clichéer til træsnit, i alt 100, skårne i træ. Af disse forestiller de 98 æmner af naturhistorisk art, pattedyr, fugle, krybdyr, fisk o.s.v. [...] Clichéerne er af ret forskellig størrelse, alle af firkantet form«.¹²

De 97 stokke, der er skåret i pæretræ i træsnitteknik, dvs. med trykfladen på langs ad årene, kan alle henføres til Justs og Harders naturhistoriske tabeller og bog. Den xylografiske teknik at dreje træet 90° og skære i endetræet på tværs af årene i det hårde buksbom var opfundet af Thomas Bewick (1753-1828) i 1780'erne, men var endnu ikke nået til Danmark, endsige Viborg.

5. De bevarede stokke

De fem naturhistoriske tabeller havde tilsammen 24 illustrationer. 11 af stokkene herfra findes blandt de bevarede 97. 64 havde været benyttet til 1. oplagets 107 illustrationer, og 93 kan genfindes i 2. oplaget blandt dets 155 illustrationer.

Systematikken i 1. og 2. oplaget er ens, kun antallet af illustrationer og tekstmængden er forøget i 2. oplag. Bogen er inddelt i fire »bøger«. Første bog om pattedyrene er inddelt i 16 klasser og forsynet med 70 illustrationer, anden bog om fuglene i 7 klasser med 34 illustrationer, tredje bog om krybdyrene i 2 klasser med i alt 12 illustrationer og endelig fjerde

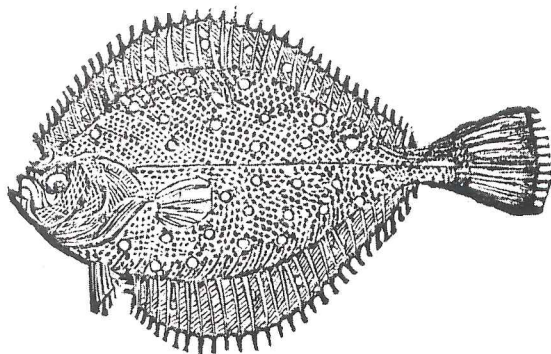

Fig. 1. Rødspætt er ganske vellignende udført med dens mange fine og forskelligartede detaljer. Når den er så naturtro gengivet, hænger det måske sammen med, at Harder kendte den fra middagsbordet. Just skriver i øvrigt bl.a. følgende om den i naturhistorien: »Naar Flynderne, saavel denne som andre mindre Arter, om Vinteren komme ind i Fjordene ved de vesterjydske Kyster, fanges de let; man behøver kun at hugge et aflangt Hul paa Isen og de øses da op med Brigler (Fiskegarnsposer paa Enden af en Stang.) Man kan ved saadant et Hul øse dem op i Læseviis. Saaledes fiskes de i Stadil Fjord«.

bog om fiskene i 6 klasser med 39 illustrationer. Sidst følger et kort tillæg om insekter og orme, der ikke er illustreret.

6. Stokkenes størrelse og udseende

Alle stokke er som nævnt skåret i træsnitteknik og på få undtagelser nær med horisontal åreretning. Der er altid brugt hele stykker træ, og ikke, som man ofte ser det i de senere xylografiske stokke, sammenlmede træstykker. Tykkelsen (= skrifthøjden) varierer for langt de flestes vedkommende mellem 23 og 24 mm, kun 2 er 22 mm tykke, og 10 er 25 mm. Nogle enkelte typer i bly er bevaret fra trykkeriet; de har netop en skrifthøjde på 24 mm¹³. Skriftsats og stokke skulle jo indpasses i den samme form, hvorfor det var både praktisk og nødvendigt, at de havde samme højde. Stokkenes størrelse varierer til gengæld meget. Den største er strudsen, der måler 159 × 85 mm, og den mindste er alken, der måler 52 × 32 mm.

Det ville have været nærliggende, om stokkene hav-

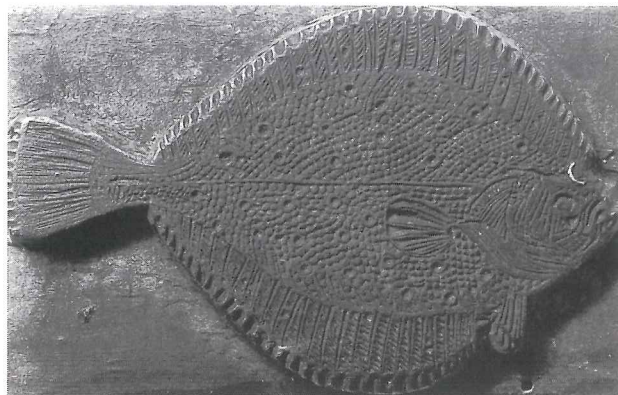

Fig. 2. Rødspættens stok måler 78 × 49 mm og udfylder dermed ikke klummebredden på 84 mm, hvorfor sætteren har været nødt til at fylde ud med blindmateriale, i dette tilfælde foran rødspættens mund. Over øjet ses et blankt halvmåneformet stykke messingblik, som skal gøre det ud for rødspættens højre øje. (Nat. Mus. 56-1902/89). Foto Mogens Pedersen 1992.

de samme bredde som bogens klumme, der måler 84 mm, men dette er langt fra tilfældet. Kun 7 stokke har dette mål. Alle andre, undtagen strudsen med sine 85 mm, har smallere mål lige fra 52 mm til 83 mm, dog ligger de fleste mellem 70 og 84 mm.

Strudsen er så høj (159 mm), at den ikke uden videre har kunnet indpasses i klummen på 84 × 142 mm, hvis der også skulle være plads til illustrationstitel. Derfor har det været nødvendigt at save et hjørne ud af stokken, for at den har kunnet spændes op i formen sammen med de øvrige sider.

Stokken til den grønlandske hval fylder hele klummebredden, hvorfor det har været nødvendigt at foretage en udskæring til billedteksten »En grønlandsk Hval«.

7. Teknik og kvalitet

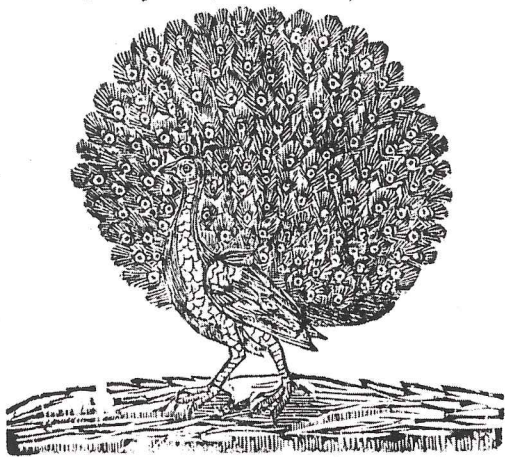
Med den lidt gammeldags træsnitteknik er guldsmed Harder bundet af træets årer, og det er begrænset, hvor fine detaljer han er i stand til at skære, uden at stokken beskadiges. Derfor er teknikken temmelig grov og uden mulighed for at antyde meget sarte detaljer, som det senere blev muligt med xylografien.

og Halsen hvide med sorte Striber. Hønen er røstbrun med graa og hvide Pletter.

D. Argus fasanen, findes i Osten og især i det nordlige China, og har faaet dette Navn af de mange sorte og grønne Prikker der ligesom Øjne sidde paa dens gule Fjere. Paa Hoved og Hals har den en nøgen blaa Hud, Fødderne ere røde. Hønen er graabrun.

De fangne Fasaner ville nok lægge Æg; men ej ordentlig ruge dem; dette lader man da kalkunse Høns forrette. De maae, hvis de ej skulde blive syge, have brød Insekter, Orme, de saakaldte Myrevæg, alleslags Korn, Bær og Planter. De ere og store Elskere af god Lugt, hvorfor man ofte maae røge for dem med Kamfer, Anis, Malt og Birkedark. Dermed blive disse ellers styg Fugle, temmelig kielne.

§ 9. Paa fuglen (Paaen)

Disse pyntede Fugle have et lidet Hoved, en lang smal

Fig. 3. Påfuglen er ualmindelig smuk og vellykket. På den trykte gengivelse kan man ikke se, at tre af »øjnene« i fjere er udført med messingstifter, formodentlig fordi Harder har været lidt uheldig under arbejdet. (Gengivelse efter 1. oplag. Viborg 1802).

Men teknikken taget i betragtning er det egentlig forbavsende mange detaljer, Harder har fået med. Hvor han har sin viden og håndværksmæssige kunnen fra, ved vi ikke, men at han anvender forskellige teknikker

er åbenbart. I bæltedyret, som af Just kaldes armadillen eller harniskdyret, har Harder benyttet 3-4 skæremetoder: Til græsset og jorden er benyttet lange, tynde parallelle linier, til skjoldet er benyttet krydsende linier og fine punkter, på de behårede dele af dyret er der anvendt en fin skravering, og benene har han været i stand til at gengive i en teknik, så de ser skælbeklædte ud.

Den store, imponerende flotte alligators ben har han udstyret med den fineste og mest akkurate skaktavlkvadrering, og f.eks. guldsuderens skæl er skåret i så fine mønstre, at man forledes til at tro, at der er tale om xylografi. I det hele taget har Harder været ganske god til at efterligne dyrenes overflade, hvad enten det er fisk (f.eks. rødspætten, fig. 1 og 2), får og geder med pels, fugle med fjer (påfuglen er ganske mesterlig, fig. 3) eller næsehorn og lignende med læderagtig og hornet hud.

Til gengæld slår hans teknik ikke til, når det drejer sig om perspektivet. Harder har ikke gjort meget ud af at lægge skygger på dyrene, så de kunne fremtræde mere organisk og rumlige. Højest har han forsøgt at skabe et skyggeparti ved at gøre græsset eller grunden lidt mørkere i et afgrænset område (f.eks. den islandske vædder eller den kapske bøffel, fig. 4). Et andet problem, han jævnlig har kæmpet med, er store flader, som han har gjort for lidt ud af. Et godt eksempel er alligatoren, hvis ryg stort set ikke er bearbejdet af værktøjet. Den store flade har bogtrykkersvenden forgæves kæmpet med at få ensartet dybsort. Derfor har Harder eller måske bogtrykkeren forsøgt sig med at hamre omkring 80 små messingstifter ned i stokken i det forfængelige håb, at overfladen skulle blive mere livagtig af det. Resultatet forblev mere end tvivlsomt.

I øvrigt er det morsomt at iagttage, hvor tit fine messingstifter eller -lister har været anvendt til enten detaljer, som ikke har kunnet udføres i træsnitteknik, eller til steder, hvor værktøjet er smuttet, eller som under pressens tryk er blevet læderet. Til de første hører bjørnen, hvis øje er en messingstift, bisonoksen, hvor både øje og mund er af messing, og fuglen stor trappe, som er forsynet med en strimmel messingblik

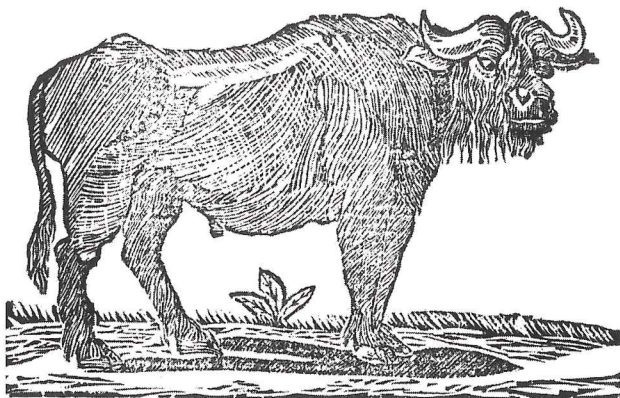

Fig. 4. Den kapske bøffel nærmer sig håndværksmæssigt xylografiet med dens mange fine, mindre end millimetertynde streger, der krydser hen over kroppen for at give dyret karakter. Harder har lagt skygge på græsset under bøflen ved at undlade en detaljeret udskæring, hvorved et mørkt parti dannes. Om den kapske bøffel skriver Just, at den »findes vild i Skovene i Kafferlandet i Afrikas sydlige Dele; [...] Disse Bøffeler ere grumme Dyr og anfælde ofte de Reisende. Dog have Kafferne og Hottentotterne tæmmet dem og have store Hjorde af dem«.

tværs over halen. Som i alligatoren er der også i søulven indhamret 35 messingstifter i stokken (fig. 5). Reparationer er udført langs kanterne med messingstrimler på f.eks. den kapske bøffels ryg (fig. 6), hvalrossens bug og papegøjens næb og fod.

Fig. 5. Søulvens finere detaljer er forsvundet efter mange tusinde tryk. Har bogtrykkeren selv forsøgt at fremkalde et nyt, men tarveligt mønster på fisken? Guldsmed Harder kan næppe have benyttet sig af denne primitive og noget bastante metode. (Nat. Mus. 56-1902/80). Foto Mogens Pedersen 1992.

Fig. 6. Adskillige stokke er blevet repareret undervejs. Enten under fremstillingen eller senere, fordi udsatte dele af stokken er blevet knust under pressens tryk. Her på den kapske bøffel er et stykke messing isat over hofte-hjørnerne som en reparation af kanten. (Nat. Mus. 56-1902/24). Foto Mogens Pedersen 1992.

8. Kontrabogen mellem Just og Harder

Samarbejdet mellem Just og Harder har vi her fået belyst ved direkte iagttagelser af naturhistoriebogen og de mange stokke. Men der er endnu en tredje vigtig kilde, der kan fortælle, under hvilke omstændigheder dette samarbejde formede sig. I Justs arkiv findes bevaret en »Contrabog hvori indføres Mellemregninger mellem Anton Frantz Just og Uhrmager Tomas Pauli Harder i Viborg begyndt 1 July 1801«.¹⁴

Den lille bog giver, foruden megen nyttig viden om arbejdet med fremstillingen af stokkene, som vi vil se på om lidt, også et morsomt indblik i lillebyens – næsten familiære – handelsforbindelser.

Over de 4 år, bogen løber, bliver Just den store debitor hos Harder. Fra juni 1801 til juni 1805 køber han varer og diverse ydelser for i alt 573 rigsdaler, hvorimod kun en enkelt side for juli-august 1801 vidner om betaling af godt 72 rigsdaler. Dog sluttes kontrabogen af med »Alt mellemværende betalt til Dato hvorfor takkes af Harder. Viborg d 25 Juni 1805«. Siderne med gæld til Harder viser, at Just, på trods af

evige økonomiske problemer, købte adskillige luksusbetonede genstande. Vi finder således anskaffelse af 24 sølvspiseskeer og to barneskeer, seks teskeer, en kageske, to forgyldte sølvflødeskeer, en potageske, en sukkertang i sølv, en sukkerspand og -ske og en peberbøsse. Til hustruen har Just købt en syring, »1 Brystnaal af Guld som en Fleur«, »2 Guldfluer«, »1 Guldmyre«, et forgyldt hattespænde, og han har betalt Harder »for en Ring til min Kone at reparere«. Til steddatteren eller svigersønnen i Vestervig har han købt en guldring, og til sig selv har han anskaffet »1 pr. Hængsler og 2 Knoppe til et Spillebord«, men han har også haft nødvendige udgifter til reparation af briller og et ur.

Nok så interessant i vor sammenhæng er regnskabsposterne vedrørende arbejdet med fremstillingen af de mange stokke. 29. juni 1801 hedder det: »for nogle Stokke at skiære i Winter 4 Rdlr, for 4 do til Tabellen No. 3 4 Rdlr, 4 Stokke til Tabellen No. 4 4 Rdlr«. Med andre ord er prisen 1 rigsdaler for at skære en stok, en pris der ligger fast også på de mange efterfølgende stokke til naturhistoriens to oplag. Fra september 1801 til maj 1802 går det slag i slag med nye stokke til naturhistorien, i alt 107, hvoraf de 24 fra de naturhistoriske tabeller kunne genbruges, når der ses bort fra et par stykker, der måtte nyskæres, eller som Harder måtte »opskiære«.

Her citeres kontrabogen for alle poster vedrørende naturhistoriens stokke:

1801

29. juni

for nogle stokke at skiære i Winter	4 Rdlr
for 4 do til Tabellen N ^o 3	4 Rdlr
4 Stokke til Tabellen N ^o 4	4 Rdlr

3. September

9 nye Stokke at skiære a 1 r	9 Rdlr
2 ditto at opskiære	1 Rdlr

18. September

Nok een ny Stok 1 r og	
1 opskiære 3 mk	1 Rdlr 3 Mk

13. November

9 nye Stokke a 1 r	9 Rdlr

1. December

4 Stokke	4 Rdlr

11. december

7 Stokke at opskiære à 3 Mk	3 Rdlr	3 Mk
3 ditto nye a 1 r	3 Rdlr	

1802

25. Januar

6 nye Stokke	6 Rdlr

7. Marts

Leveret 14 nye Stokke af Fuglene	
2den og 3de Orden	14 Rdlr

13. Marts

2 ditto Svømmefugle	2 Rdlr

23. Marts

Hærfuglen	1 Rdlr

3. April

6 Krybdyr	6 Rdlr

26. April

9 Fiske	9 Rdlr

12. Maj

6 ditto	6 Rdlr

15. Maj

3 ditto	3 Rdlr

1804

8. December

6 nye Stokke med Dyr	6 Rdlr

1805

22. Februar og fremdeles

53 nye Stokke til 2 ^{det} Oplag af min Naturhistorie à 1 r	53 Rdlr

9. »Kortet er skaaren af Thomas Pauli Harder«
og »Udgiven af Anton Frantz Just«

Ind imellem udgifterne til de nye stokke gemmer der sig også andre interessante udgiftsposter. Hyppigt ses indførsler som »11 Bøger og 6 Landkort malede à 16

sk« eller blot »2 Bøger Landkort 1 Mk«. Bag disse lidt kryptiske linier ligger oplysninger om, at Harder også påtog sig at håndkolorere de fire landkort, som Just lod trykke og udgive i årene 1800 til 1806, og som Harder havde skåret store træsnit til.¹⁵ Det drejer sig om »Grundtegning af Europa og kort Beskrivelse over dens Lande« (1800 med nye oplag i 1801, 1802, 1804 og 1811, i alt 6.000 eksemplarer), »Landkort over Kongeriget Danmark med kort Beskrivelse over Provindserne« (1806 og nyt oplag 1811, i alt 11.325 eks.), »Landkort over Kongeriget Norge med kort Beskrivelse over Provindserne« (1806, 6.000 eks.) og »Grundtegning af hele Jordkloden med Beskrivelse over dens Lande« (1803 med nye oplag i 1806 (på 2.000 eks.) og 1812).

Kortene kunne fås såvel ukolorerede som kolorerede eller »illumineret«, som Just betegner dem i salgslisterne bag i mange af sine bøger. Prisen herfor var 16 skilling pr. stk. Harder kunne derimod nøjes med 16 skilling (= 1 mark) for at »male« en hel bog, der er det samme som 25 stk, og ordrene varierede fra beskedne 25 stk til 950 stk ad gangen.

En enkelt gang blev Harder også bedt om at skære et »Segl udskaaen i Træ til Postamtets Avertissement«.¹⁶

10. Naturhistoriens forlæg

Justs idé først at udgive de naturhistoriske tavler og siden naturhistorien var inspireret af en »Viisdoms- og Dyds-Tabel« (1800), en »Heste- og Qvæglæge-Tabel« (1801) begge forfattet og udgivet af Niels Blicher og en »Lov- og Rets-Tabel for danske Bønder« (1801) forfattet af Hans Kristian Møller, men udgivet af Niels Blicher, alle trykt hos bogtrykker Niels Lund i Århus.¹⁷ Både Blicher og Just havde med deres udgivelser til hensigt »at give Almuen Lyst til at unde det Nyttige Plads paa deres Vægge fremfor de smagløse Billeder«.¹⁸

Forbilledet for naturhistorien hentede Just »I Henseende til den systematiske Orden [hos] Cuvier« – den banebrydende franske zoolog, Georges de Cuvier,

der opstillede en meget benyttet dyresystematik, og hvis første del af »Begyndelsesgrunde i Dyrhistorien« i 1801 var blev udgivet på dansk af Gregers Wad. Denne bog var kun sparsomt illustreret med nogle få kobberstik – ikke af de enkelte dyrearter, men af en række anatomiske præparater.

Hvor Just og Harder har hentet forbillederne til illustrationerne, får vi desværre ikke at vide, kun siger Just i fortalen: »At jeg endelig ved Bogens Udgave ikke har sparet paa, ved oplysende Afbildninger at gjøre den nyttigere og beskueligere, haaber jeg er indlysende«.

På trods af anmeldernes mildest talt kritiske ord havde Just heldet med sig. Salget gik som tidligere omtalt over al forventning, hvorfor han i fortalen til andet oplag kunne skrive, »at min Bog, netop fordi den blev oplyst ved mange og af Formskjæreren saa mesterlig udførte Figurer, var de Unge dobbelt kjer. Thi jeg har seet Børn, at navngive og tydelig kjende enhver Figur i Bogen, endog før de havde lært at læse inden i, eller kjende Bogstaver«. – Så sikker var Just på illustrationernes gode indflydelse på børn og voksne, at han turde udvide antallet fra 107 til 155, men »At proportionere dem, som Nogle have forlangt, har overgaaet min Evne, da de allerfleste da ganske maatte omarbejdes og man vil finde Forholdene ligesaa got iagttagne i denne, som i mange andre Naturhistorier, nogle faa undtagne«.¹⁹

Just havde med naturhistorien og sin »Haandbog for den læsende Ungdom« fået fat i den rigtige ende – ikke at han kom til at spinde guld på dem, snarere tværtimod – men han havde forstået, hvad den kundskabshungrende ungdom havde brug for i denne oplysningens tidsalder. Selv sagde han herom: »Gid forresten enhver god Opdrager ville understøtte min Plan og, gid Almue-Oplysningen maatte faae flere Talsmænd blant os, da skulle de mange brave Mænd, der lade sig Opdragelsesvæsenet ligge paa Hjerte, vel og kunde see den Tid imøde, da Naturhistorien læses og indføres i vore danske Skoler. Denne ventede Periode vil være en vigtig Opmuntring for mig, til og at fortsætte de øvrige Dele af Naturhistorien og lade Fi-

gurer ledsage dem«. ²⁰ – Just kom ikke til at vente for-
gæves. Loven om almueskoler kom i 1813!

Noter

1. Bonde, pag. 71 ff. og Hofman Hansen, pag. 22-39. Begge de an-
førte kilder står i stor gæld til den endnu utrykte bibliografi over
Danske provinstryk 1482-1830 udarbejdet på Det kongelige Biblio-
tek af bibliotekar Grethe Larsen under redaktion af dr. phil. Erik
Dal. Heldigvis er der nu håb om, at bibliografiens første bind vil
udkomme i 1993.
2. Bibliotheca Danica. Bind II, sp. 166 og V.E. Clausen 1985, nr.
438,3-438,7.
3. Viborg bys borgerbog, nr. 1047. Thomas Pauli Harder var født i
Odense 1781 som søn af juveler Pauli Harder, fik borgerskab som
urmager i Viborg 7.7.1801 og døde 1842.
4. Justs privatarkiv, 16. Viborg bogtrykkeris regnskaber 1798-1811.
Regnskab for Indtægt og Udgift ved Viborg Bogtrykkerie fra d.
30^e Juni 1800 til Aarsdagen 1801. (Herefter forkortet Justs arkiv).
5. Justs arkiv, 16. Regnskabet 10.7. og 20.7.1801.
6. Fortalen til 1. oplag af Justs Naturhistorie (1802).
7. Fortalen til 2. oplag af Justs Naturhistorie (1805).
8. Justs arkiv, 21. Contrabog hvori indføres Mellemregninger mellem
Anton Frantz Just og Uhrmager Tomas Pauli Harder i Viborg be-
gyndt 1. July 1801 [og afsluttet 1805].
9. Se den foranstående artikel.
10. Nationalmuseet. 3. Afdeling. Dansk Folkemuseum, H 388 =
56/1902/1-97.
11. Se den foranstående artikel.
12. Nationalmuseet. 3. Afdeling. Dansk Folkemuseum, Inventarpro-
tokollen H 388 = 56/1902. (Protokollen anvender bolle-å og lille
begyndelsesbogstav i substantiver).
13. Nogle få typer fra trykkeriet fra denne tid er bevaret, idet stednav-
nene på de senere nævnte landkort er frembragt ved hjælp af løse
typer, der er fastgjort i gennemboringer i stokken. Der er tale om
to skriftsnit: En 8 pkt. petit og en 12 pkt. cicero. I begge tilfælde er

skrifthøjden 24 mm. En del af typerne er forsynet med rende, men
signatur kan ikke iagttages.

14. Justs arkiv, 21. 1788-1829 Skattekvitteringsbøger, postpengereg-
nskab og kontrabøger.
15. De fire kort findes beskrevet i V.E. Clausen 1985 som nr. 473,
474, 475, 476 og 476,1. Stokkene hertil findes i Nationalmuseet.
3. Afdeling. Dansk Folkemuseum, H 388 = 56/1902 u. Hj./98-
101.
16. 12. juli 1802.
17. Bibliografi over danske provinstryk 1482-1830, jf. note 1.
18. Fortalen til 1. oplag af Justs Naturhistorie (1802).
19. Fortalen til 2. oplag af Justs Naturhistorie (1805).
20. Slutningen af fortalen til 2. oplag af Justs Naturhistorie (1805).

Litteratur

- Bibliotheca Danica. Bind I-V. Kbh. 1877-1963. Fotografisk optryk
1961-1963.
- Bonde, Aage m.fl.: Et uddrag af Viborg Stiftsbogtrykkeri tohundred-
årige historie 1771-1971 samt beretning om bogtrykkerier i Viborg
fra reformationen indtil 1745. Viborg 1971.
- Clausen, V.E. 1985: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-
1884. 2. udgave. Kbh. 1985.
- Erslew, Th. H.: Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Dan-
mark med tilhørende Bilande fra før 1814 til efter 1858. Bind 1-6.
Kbh. 1843-1864. Fotografisk optryk i 7 bind med navneregister
1962-1965.
- Hofman Hansen, Per: Viborg-trykkere 1738-1838 med speciel hen-
syntagen til Anton Frantz Just (1766-1829). Kbh. 1972. (Upublice-
ret hovedopgave fra Danmarks Biblioteksskole).
- Privatarkiver, 1. Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland. Viborg,
1975. (Arkivregistraturer, 5).
- Viborg bys borgerbog 1713-1860. Udarbejdet af Otto von Spreckel-
sen. Viborg Byhistoriske Arkiv, 1955.

Arkivalier

- Anton Frantz Justs privatarkiv, der består af 24 pakker og bind, findes
i Landsarkivet for Nørrejylland og er registreret i »Privatarkiver, 1«
(1975).